

12. Пенской В.В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. // Восток (Oriens). – 2010. – № 2. – С. 56 – 66.
 13. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990.
 14. Помбрик И.Д., Шевченко Н.А. Карта офицера. – М.: Воениздат, 1985. – 176 с.
 15. Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград: Учитель, 2006.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Бережинский Владимир Григорьевич – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, заместитель председателя правления Украинского института военной истории.

Научные интересы: военная история Украины.

УДК 902 (477.41) “13”

**ПІВДЕННІ КИЇВСЬКІ ПЕРЕДМІСТЯ В ЕПОХУ
СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ**

(на прикладі селища Ходосівка-Рославське)

Ігор ГОТУН, Мар'яна ГУНЬ, Андрій СУХОНОС (Київ)

У дослідженні на прикладі археологічних матеріалів з селища Ходосівка-Рославське проаналізовано наслідки історії південних київських території середини XIV ст.

Ключові слова: битва на Синіх Водах, Київ, Велике князівство Литовське, археологія, соціально-економічні процеси.

В исследовании на примере археологических материалов из поселка Ходосовка-Рославское проанализированы последствия истории южных киевских территории середины XIV в.

Ключевые слова: битва на Синих Водах, Киев, Великое княжество Литовское, археология, социально-экономические процессы.

In the research on the example of archaeological materials from the village Hodosivka-Roslavske the effects of the history of the southern territory of Kiev mid XIV century are analyzed.

Key words: Battle of Suni Vodu, Kyiv, Grand Duchy of Lithuania, archeology, socio-economic processes.

Значення битви на Синіх Водах, у результаті якої Київщина й Поділля увійшли до складу Литовської держави, непересічне. Новітні дослідження констатують, що ця подія відіграла значно більшу роль, порівняно з пізнішою битвою на Куликовому полі. Але надзвичайно важливі політичні наслідки перемоги відтісняють на другий план те, що золотоординським силам нищівна поразка була завдана литовсько-руським військом зі значною кількістю жителів сучасних українських і білоруських земель у його складі. А можливість протистояти такому грізному супернику, як орди монголо-татарських правителів, була зумовлена, передусім, рівнем соціально-економічного розвитку суспільства. Цей рівень за браком письмових джерел можна охарактеризувати за допомогою аналізу археологічних матеріалів, що активно накопичуються. Таке дослідження дозволить певною мірою підійти до реалізації сформульованого свого часу підходу “відтворення історичного процесу в усій його повноті і різноманітні немислиме без урахування основних закономірностей розвитку суспільства, найважливішою з яких є функціональний зв’язок між матеріальною культурою, матеріальними умовами життя і соціально-економічними структурами” [43, с. 5], який не втратив актуальності й сьогодні.

Своєрідний вакуум у студіях з археології другої половини XIII – XIV ст. відзначавсь у багатьох публікаціях, при чому це стосується як українських земель, особливості розвитку яких після Батієвої навали практично не досліджувалися [19, с. 3], і Русі загалом. Щодо останньої неодноразово наголошувалось на труднощах для сучасної археології, у датуванні багатьох культурних явищ другої половини XII – першої половини XIV ст. [29, с. 5]. Це передусім зумовлено руйнаціями, завданими в результаті монгольської навали. З одного боку воно було масштабною одноразовою подією, з іншого – тривалою і з негативними наслідками. Проте міста, як підкреслювали фахівці, продовжували існувати як великі центри [20, с. 61, 63; 45, с. 14]. Теорія російських дослідників другої половини XIX ст. М.П. Погодіна та О.І. Соболевського про ніби повне запустіння Середнього Подніпров'я після навали Батія і заселення регіону вихідцями із Заходу загальновідома. Її антинауковість доведена М.О. Максимовичем, А.Ю. Кримським, М.С. Грушевським, М.Ю. Брайчевським та ін. У той же час підкреслювалось загальне хибне уявлення про відсутність нашарувань XIV – XIV ст. навіть у Києві, яке з'явилося у публікаціях численних комплексів 1240 р. і підтримувалось авторитетом їх дослідника М.К. Каргера, а аткож про невизначеність критеріїв виділення хронологічних індикаторів II половини XIII – XIV ст., через які: навіть кераміка не вирізнялась з-поміж давньоруського матеріалу. Та і загалом про матеріальну культуру другої половини XIII – XIV ст. знали мало, оскільки неофіційно період вважався постархеологічним, а у зв'язку з національним питанням в Україні розробки проблематики даної епохи були невігідними з наукової точки зору і небезпечними з політичної [20, с. 60]. І хоч недостатня увага до часів після нашестя Батія підкреслювалась ще в 50-х роках минулого століття [7, с. 71], а на необхідності їх вивчення акцентувалось у 70-х [17, с. 76 – 82; 49, с. 31], навіть у фундаментальних працях період висвітлювався лише стосовно Причорномор'я і Криму [2; 3]. Низка питань вказаної епохи залишається недостатньо розробленою і зараз. Присвячені монгольсько-литовській добі книги – скоріше виняток [4; 5; 19 та ін.], статті чи порівняно нечисленні, публікації матеріалів не висвітлюють всіх аспектів соціально-економічного та культурного розвитку. Не дивно, що і в наші дні вивчення східнослов'янської культури в середні віки та ранній новий час визначене як один із пріоритетних напрямів досліджень [39].

Зміни у соціально-економічному житті внаслідок нашестя Батія добре простежуються на матеріалах сільських поселень Середнього Подніпров'я. Так, досить детально вивчений мікрорегіон – межиріччя Дніпра і пониззя Десни – дозволив відзначити 126 поселень, які існували у XII – на початку XIII ст., причому 26 із них виникли саме в зазначений період. Поодинокі матеріали другої половини XIII – XIV ст. простежені лише на 5 з них (у різних джерелах авторами наводяться різні цифри, ймовірно, відповідно до етапів досліджень, але тенденція залишається сталою). У той же час, 16 датованих останнім хронологічним відрізком (причому – малодворних) селищ виявлено у зовсім інших топографічних умовах: віддалік доріг, у глухих місцях, здебільшого на підвищеннях біля боліт та у заплавах річок. Поселенська структура XVI – XVIII ст., як правило, продовжувала існувати на цих же місцях із незначними змінами до сьогодення, тому пам'ятки XIII – XIV ст. перекриті сучасною забудовою [47, с. 106; 48, с. 114, 115]. Правильність останнього спостереження не лише для чернігівського регіону (чим пояснюється простежена на сьогодні відносно менша кількість сільських поселень післямонгольських часів) підкреслювалась О.П. Моцею, який ілюстрував це явище ситуацією у Софіївській Борщагівці, де на р. Нивка

зафіксовано і частково досліджено поселення XII – XIII ст. з горілим шаром на одному березі й відкрите поселення XIII – XIV ст. без слідів пожежі на іншому [31, с. 96, 97]. На останньому зафіксовано свідчення інтенсивного життя упродовж короткого історичного періоду [11, с. 77 – 80]. Варто відзначити, що і в інших регіонах старожитності XIII – XIV ст. кількісно значно поступаються давньоруським. Так, за спостереженнями Ю.М. Ситого, у Чернігівському Задесенні в X ст. з'явилося 13 поселень – 22 % від усіх, що існували у XIII ст., у XI ст. – 25 (або 42 %), у XII – XIII ст. – ще 21 (або 36 %) і лише на трьох селищах трапляється кераміка другої половини XIII – XIV ст. [42, с. 94].

У ході розробки підходів до вивчення середньовічної поселенської структури та її розвитку за монгольсько-литовської доби, В. Й. Довженок пропонував виділяти з числа давньоруських пунктів 1) повністю зруйновані нападом орд Батия; 2) такі, що скоро відновились чи виникли поруч з попереднім місцем розташування; 3) уцілілі у ході навали [17, с. 76 – 82]. Контекст даної публікації передбачає розгляд двох останніх категорій, а конкретика щодо певних пунктів дозволяє констатувати наявність навколо Києва як перших, так і других.

Уже згадувалась пам'ятка в Софіївській Борщагівці, де навпроти давньоруського селища виникає поселення другої половини XIII – XIV ст. Зв'язки з матеріальною культурою Русі підтверджують замки, вироби з овруцького шиферу, а керамічний комплекс відноситься до монгольсько-литовського періоду, указаним часом датуються і деякі з речей. Подібна картина спостерігається й на інших, більш віддалених від Києва, пунктах. Зокрема, поселення другої половини XIII – початку XV ст. в Комарівці було розташоване там, де й селище доби Київської Русі, але займало значно меншу площу. У процесі його досліджень зібрано численний керамічний матеріал, сільськогосподарський та побутовий інвентар. Біля вивчених жител – наземних чи слабкозаглиблених, деяких – на підклітах, знайдено і побутово-господарські приміщення і ями, чорнометалургійні споруди, ямами для випалювання вугілля [5, с. 38 – 45]. Значно менше порівняно з давньоруськими виявлено знахідок другої половини XIII – XIV ст. і на 3-гектарному поселенні біля с. Томашівка [6, с. 151 – 154]. На багатошаровій пам'ятці біля с. Озаричі давньоруські матеріали залягають на площі близько 1 га, знахідки другої половини XIII – XV ст. – на площі біля 0,3 га. Житла тут також наземні, деякі – на підклітах, біля них фіксувались господарські споруди, одна з них – із глинником. Речовий інвентар репрезентований предметами озброєння, сільськогосподарськими, дерево- і металообробними інструментами, знаряддями рибальства, предметами побуту. Керамічний комплекс, крім місцевих форм, включав фрагменти візантійських амфор [5, с. 56, 63 – 80]. Співіснування матеріалів давньоруської та монгольсько-литовської доби простежене і при розкопках в Обухові [21, с. 184 – 192; 22, с. 150 – 153], Григорівці – ур. “Попове поле” і “Дякове поле” та Бучаку – ур. “Під Понятовським” і “Рожана криниця” [34, с. 113 – 115; 139 – 142, 148 – 151; 35, с. 58, 161 – 169], Монастирку [9, с. 10, 11], Малополовецькому [1, с. 95, 98, 99; 12, с. 19 – 21; 28, с. 273, 274]. Тобто, наявні археологічні матеріали дозволяють констатувати продовження досить напруженого ритму життя і господарської діяльності.

Повертаючись до ближчих Київських передмість, варто звернути увагу на те щодані щодо наявності в регіоні матеріалів того чи іншого періоду залежать від ступеню вивченості території. Так, роботи в Гатному дозволили зафіксувати матеріали як давньоруського, так і монгольсько-литовського періоду у межах однієї ділянки багатошарового поселення, причому таких пунктів налічується два [14, с. 83; 27, с. 254 – 256]. Аналогічна ситуація

відзначена після проведення розвідок у селищі Крюківка [33, с. 7, 37, рис. 2], поселенні Лісники-Ферма [36, с. 94], Іванковичі-Маєток [15, с. 37]. У Мархалівці кераміка середини – другої половини XIII ст. зібрана у місцях, де наявність давньоруських матеріалів не простежена [33, с. 21, 48, рис. 14].

Кілька відкритих поселень з поєднанням матеріалів давньоруської та монгольсько-литовської доби відомо і в складі Ходосівського археологічного комплексу, розташованого в південних Київських передмістях. Це – багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками [36, с. 198 – 200 та ін.], Ходосівкою-Рядківщиною [13, с. 49, 50], Ходосівкою – Москалевою долиною [33, с. 26, 27, 52, рис. 18], Ходосівкою-Рославським [16, с. 100 – 108]. На останній із перерахованих пам'яток, відкритій у 2007 р. Північною експедицією ІА НАНУ, щороку ведуться стаціонарні роботи. За цей період розкрито 1.040 м², простежено два основні горизонти: давньоруського та монгольсько-литовського періоду (на селищі також присутні поодинокі матеріали доби палеометалів та нечисленні неолітичного часу) з відповідними об'єктами, речовими та керамічними знахідками. Пам'ятка, на жаль, не стратифікована, і виникають певні труднощі при віднесенні низки речей до того чи іншого періоду. Така ситуація називалась фахівцями однією із загальних проблем археології золотоординського часу і була викликана відсутністю чіткої системи хронологічного визначення речей означеної епохи [37, с. 275]. Але наявні розробки дозволяють виділяти матеріали монгольсько-литовського періоду та такі, що побутували й за давньоруських, і за золотоординських часів і, як результат – намагались простежувати особливості розвитку селища.

Завдяки своїй масовості надійним показником розвитку селища Ходосівка-Рославське за післямонгольської доби слугують уламки посуду. Особливості керамічного комплексу поселення стосовно означеного періоду можна проілюструвати матеріалами 2011 р. досліджень. Вони становлять 21 % від загальної кількості колекційних одиниць (близько 1000 фрагментів). Ще 7 % складають уламки горщиків, що мають широкі межі побутування (XII – XIV ст., XII – XV ст.). Характеристики тіста та специфіка обробки поверхні дозволяють дійти висновку, що цей посуд побутував на поселенні не раніше другої половини XIII ст. У той же час кераміка другої половини XIII ст. з досліджуваної пам'ятки не зазнала кардинальних морфологічних чи технологічних змін унаслідок монголо-татарської навали. Вона зберегла особливості попереднього періоду, поступово набуваючи нових ознак.

Досліджуване селище мало значний асортимент столового посуду, представленого переважно полив'яними виробами, наявні також фрагменти кількох тарних посудин. Але нестратифікованість пам'ятки не дозволяє вичерпно характеризувати хронологію столового і тарного посуду. Аналогії вказують на побутування переважної більшості керамічних знахідок у XII – першій половині XIII ст., оскільки, на думку дослідників, столовий посуд у післямонгольську добу представлений поодинокими фрагментами. Так, його кількість у колекціях поселень Комарівка та Озаричі не перевищує 1 %, а зменшення його відсотку в складі комплексу почало простежуватись з XIII ст., і лише в XV ст. дана категорія знахідок повертається до асортименту [4, с. 77]. Більш впевнено можна говорити про кухонний посуд, тому саме його варто розглядати ґрунтовніше. Верхні частини та вінця горщиків золотоординського часу з поселення Ходосівка-Рославське можна розділити на п'ять груп (рис. 1). Охарактеризуємо кожну з них.

Група 1: вінця слабопрофільовані, з невеликою підокруглою внутрішньою закраїною та спрямованим донизу дзьобоподібним зовнішнім краєм. Шийки високі, майже циліндричні або ж низькі і ввігнуті, що плавно переходять у

плічко. Тісто світло-сірого, сіро-чорного кольорів, щільне, не завжди добре випалене, містить домішки дрібнозернистого піску. Аналогічна кераміка відома за дослідженнями В.А. Лапіна, час її побутування – кінець XII – XIV ст. [26, с. 100]. М.Д. Полубояринова датує такий посуд більш широко: XII – XIV ст. [38, 1992, с. 137].

Група 2 включає масивні вінця сіро-цегляного чи коричнево-цегляного кольору. При формуванні гончарна маса спочатку виводилася до зовнішнього краю, а потім різко спрямовувалась досередини, надаючи профілю характерної підквадратності. Шийки низькі, майже циліндричні, перехід у плічко плавний або яскраво виражений. Серед домішок – крупнозернистий пісок, залізисті включення та значна кількість карбонатних. Тісто грубе, шарувате, але випалене рівномірно. При виготовленні використовувався однотонний ангоб. За матеріалами урочищ Гончарі та Кожум'яки дана група датується в межах XIV – XV ст. [19, с. 159]. М.Д. Полубояринова відносить її до посуду, що має широкі хронологічні рамки побутування: XII – початок XV ст. [38, 1992, с. 136].

Група 3: вінця із сильно вираженою внутрішньою підокруглою закраїною, спрямованою вгору й дещо менш вираженим дзюбоподібним зовнішнім краєм. Шийка висока – 2– 3,5 см, середнього ступеня відігнутості. Тісто середньої щільності, сіре, сіро-чорне, з домішкою піску. Випал нерівномірний: на зламі черепки триколірні. Аналогічна кераміка відома з території Києво-Печерської лаври, де відноситься до XIII – XIV ст. [10, с. 180].

Група 4: вінця плавно відігнуті назовні, з масивною направленою вгору внутрішньою закраїною; невеликі вінця, що стоять за крок до класичного варіанту грибоподібної форми; масивні грибоподібні вінця, що мають загострений зовнішній край і більш округлу внутрішню закраїну. Шийки високі (близько 3 см), майже циліндричні, з плавним переходом у плічко, або ж низькі й увігнуті з колінчастим переходом у плічко. Тісто щільне, світло-сірого, сіро-рожевого, сіро-коричневого чи коричнево-чорного кольорів, з домішкою великої кількості дрібнозернистого добре просіяного піску, незначними залізистими та карбонатними вкрапленнями, які, ймовірно, могли входити до складу сировини. Частина горщиків має якісний випал, про що свідчить одношаровість черепка на зламі, але іншим фрагментам притаманна дво- і тришаровість. За матеріалами Києва такий посуд датується XII – XIII ст. [32, 1981, с. 299]. Аналогічна кераміка відома з розкопок Києво-Печерської лаври й датована XIII – XIV ст. та XIV – XV ст. [18, с.117; 19, с. 169], як матеріал XIV ст. простежена в заповненні внутрішнього рову Змієвих валів на лівому березі Дніпра біля с. Сушки [25, с.70]. Відповідає групі 2 типу 2б кінця XIII – XIV ст. за С.О. Беляєвою [4, с.76, 77; 5, с. 46].

Група 5: грубі вінця грибоподібної форми зі значним потовщенням у районі увігнутої невисокої шийки. Тісто коричнево-чорне, щільне, з домішками дрібнозернистого піску, дрібними карбонатними та залізистими вкрапленнями. Випал нерівномірний, черепок на зламі двоколірний. За матеріалами Київського Подолу посуд даної групи датується XIV – XV ст. [18, с. 117]. С.О. Беляєва виділяє подібні форми у тип 3б, що відноситься до XIV ст. [4, с. 76, 77]. За С.З. Черновим аналоги побутовали в XIV – середині XV ст. [46, с. 149].

Горщики другої половини XIII – XIV ст. на поселенні Ходосівка-Рославське мали досить стрункі пропорції. Їм притаманна округлобока чи овоїдна форми з покатыми плічками (рис. 2). На поверхні не виявлено слідів витягування гончарної маси, тому поки що немає підстав говорити про використання ножного гончарного кола, але в колекції наявні денця зі слідами зрізування, відповідно, важке ручне коло на досліджуваній пам'ятці мало місце. У другій

половині XIII ст. оздоблення кухонного посуду з поселення зберігає традиції попереднього періоду, включаючи такі композиційні елементи, як врізні прямі та хвилясті лінії, нігтьові вдавлення, різного роду насічки, наколи. Місце розташування орнаменту – верхня частина плічка. Незважаючи на значну фрагментованість колекції, є підстави для припущення про тенденції до спрощення орнаментів на початок XIV ст. Однозначну перевагу отримують візерунки з двох-трьох прямих врізних ліній, розташованих у верхній частині плічка, хоча трапляються поодинокі виключення з композиційними вирішеннями більш складного характеру.

Керамічний матеріал свідчить, що друга половина XIII – XIV ст. стали завершальним етапом в існуванні поселення. Варто відзначити, що посуд із селища несе елементи традиційності та спадковості щодо кераміки південноруського села та знаходить аналоги на значній території північних та західних сусідів. Керамічна колекція досліджуваної поселенської структури доводить, що незважаючи на несприятливі зовнішні фактори, життя продовжувалось, розвиваючись у руслі тенденцій попередньої епохи та видозмінюючись відповідно до вимог нової доби.

У складі керамічного комплексу селища наявні фрагменти довізних посудин. Суттєво, що у той час, як уламки амфор та виготовлене з амфорної стінки пряслице синхронізуються із давньоруськими нашаруваннями (хоч на деяких пам'ятках амфорні матеріали виявлені і у пізніших шарах та комплексах), фрагмент вкритої світло-зеленою поливою ззовні й частково зсередини посудини візантійського походження з добре відмученого дрібнодисперсного тіста, з носиком зливу, за висновками В. В. Булгакова, належить вінцю полив'яного глека судаксько-кафинської групи XIII – XIV ст.

У публікаціях матеріалів з поселення неодноразово підкреслювалась багатоструктурність його економічної діяльності, наявність у нашаруваннях не лише масових, як для селищ, категорій речей: предметів озброєння і спорядження вершника та бойового коня, престижних прикрас, елементів заможного костюма тощо. Непоодинокі фіксація замків та ключів також слугує свідченням високого рівня добробуту мешканців. А такий об'єкт, як майстерня з обробки бурштину та виготовлення з нього хрестиків і прикрас – взагалі винятковий і зустрічавсь виключно в містах, до того ж – центрах князівств. Під час досліджень селища Ходосівка-Рославське виявлено низку віднесених до означених категорій знахідок, побутування яких відзначене не лише стосовно киево-руського періоду, а й щодо пізніших часів.

Зокрема, серед зафіксованих на селищі речей військового призначення – два наконечники сулиць листоподібної форми із зігнутим під прямим кутом черешком (рис. 3: 1, 2). Вироби з більш вираженою ромбічністю у формі вістря й аналогічно загнутим черешком відомі на поселеннях XI – XIII ст. За спостереженням фахівців, у XIII ст. вживання металевих списів почастішало, на це вплинула активізація піхоти й пристосування військ до боротьби в глухих лісах і болотистих районах [23, с. 23, 25, табл. X: 11]. У числі наконечників стріл – теж наявні екземпляри, що могли використовуватись за монгольсько-литовської доби. Один із них (рис. 3: 3) відноситься до розповсюдженого в VIII – XI ст. (хоч дещо вужчі відомі і серед матеріалів XIII – XIV ст.) підтипу 1 типу 61 (типи наводяться за А.Ф. Медведєвим) “гостролисті”. На півдні Русі такі зустрічались рідко, оскільки переважали наконечники з упором; але їм відомі їхні аналогії з Княжої гори, Дівич-гори, Вишгорода та ін. [30, с. 73, 163, табл. 14: 13, 26: 14]. Ще один наконечник (рис. 3: 4) відноситься до поширеного в VIII – XVI ст. типу 2 “втульчасті двошипні” і призначавсь для ураження живої сили без обладунків, а також використовувався при полюванні на крупного звіра; аналогії виявлені

в Києві, Райках, Вишгороді та ін., а загалом подібні йому наконечники найчастіше фіксувались вздовж західних кордонів Русі [30, с. 56, 157, табл. 23:1, 30: 2]. Наступний (рис. 3: 5) мав широкі хронологічні рамки побутування (I – XIVст.), належить до типу 63 “лавролісті” і знаходить аналогії серед матеріалів Колодяжина, Райків, Вишгорода та ін. [30, с. 74, 147, 153, табл. 18:29, 21:10]. Наконечник видовженої ромбічної форми (рис. 3:6), хоч ступінь збереженості виробу не дозволяє дати йому детальну характеристику, міг відноситись до типів 40 та 41 “ромбічні з упором і розширенням у нижній третині довжини”, розповсюдженого у X – XIVст. Подібні відомі з Княжої гори, Дівич-гори та ін. [30, с. 64, 65, 151, табл. 20:31]. До згаданого типу 40 належить ще одна знахідка дещо кращої збереженості, хоч і досить деформована (рис. 3: 8). Наконечник видовженої ромбічно-листоподібної форми (рис. 3: 7), ромбічний у перетині, з упором для древка, дещо схожий на відомі стосовно VIII – XIV ст. [30, с. 151, 152, табл. 20:23; 21: 32, 30Б: 35], але з огляду на стан збереженості проведення конкретних ідентифікацій проблематичне. Роговий наконечник стріли схожий на “кулеподібні конічні”, хоч має більш виражене пірамідальне тригранне вістря та на “томари тупі масивні” (рис. 3: 9). За спостереженнями фахівців, перші досить розповсюджені і побутують з I тис. до н. е. до середини XVI ст., другі, що також зустрічались неодноразово, – у X – XIV ст. Кістяні наконечники використовувались, як правило, для полювання на хутряного звіра, але могли застосовуватись і при бойових діях [30, с. 87, табл. 22:2; 28: 27]. Ще один – черешковий, видовженої листоподібної форми, овально-еліпсоподібний у перетині (рис. 3: 10). Подібні вироби з дещо більше вираженою ромбічністю перетину і ближчими до асиметричного ромба зовнішніми обрисами загалом на Русі відомі серед старожитностей XII та XIV ст. [30, с. 87, табл. 22:27; 28: 34], а серед матеріалів Києва походять з комплексів, для яких не встановлено вузької дати [41, с. 110, 111, 222, табл. 51:13]. Широко датується і наступний роговий наконечник (рис. 3:11) – черешковий, круглий у перерізі.

До речей військового призначення відносяться також уламок клинка, гострий кінчик якого вказує на пізні датування предмета (рис. 3: 17), кольчужні кільця з широкими рамками побутування (рис. 3: 13 – 15), половина шпори з овальною в перетині дугою і підквадратною рамкою петлі (рис. 3: 12). Такі рамки зустрічались серед різних типів цих виробів, а відсутність шипа не дозволяє проводити безсумнівних ідентифікацій, хоч вигин дуги подібний до характеристик шпор типу IV, відомих на Русі у XII – XIII ст. [24, с. 319, 361, табл. 147: 5]. Не виключено, що кістяна гарда ножа (рис. 3: 16) також належала не побутовому виробу. З пам’ятки походила низка речей з широкими хронологічними межами застосування: вудила, збруйні кільця та пряжки, оселки з отворами тощо. З військово-торговим дружинним середовищем асоціюються у дослідників і перевиті кольоровим металом залізни стрижні з кільцем, побутування яких при широких хронологічних межах сягає XIV ст. [8, с.27 – 32]. Показово, що подібний походив з поселення післямонгольської доби в Софіївській Борщагівці, на що вже зверталась увага. Зрештою, виявлені на пам’ятці лодійні заклепки – також показник не селянського побуту.

За монгольсько-литовської доби могли використовуватись і деякі із замків та ключів. Один замок (рис. 4: 1) міг відноситись до типу “Д” (типи характеризуються за Б. О. Колчиним) і, відповідно, з’явиться у XIV ст., хоч стан виробу не дозволяє робити точних ототожнень і можна провести деякі паралелі зі зразками, відомими з XII ст. [44, с. 14, 15, 251, 252, табл. 6]. Денце іншого могло належати виробу типів “Б” та “Г”, які побутували з XII до XV ст.; частини ще кількох знаходять аналогії серед матеріалів, починаючи з домонгольських типів і закінчуючи XIV – серединою XV ст. [44, с. 14, 15, 251,

252, табл. 5, 6]. Наявні ключі (рис. 4: 2 – 5) могли належати замкам типу “Б” XII – середини XIV ст., “В” другої половини XII – початку XV ст. та “В II” XII – XV ст. [44, с. 14, 15, 251, 252, табл. 5, 6].

У числі інших речей, побутування яких сягає другої половини XIII – XIV ст. два уламки металевих дзеркал, низка кресал, причому серед останніх характерні для XIII – XV ст. овальні (рис. 4: 8 – 15) кількісно переважають більш ранні мигдалеподібні та калачеподібні без язичка. Найімовірніше, до цього ж часу відносяться виявлені на селищі фрагменти взуттєвих підківок.

Показовий свинцевий (?) хрестик з мальтійським хрестом у ромбічному середхресті (рис. 5: 1). Подібний цілий виріб, вилитий із олова зі свинцем у двобічній формі, з ромбічним розширенням у центрі із зображенням мальтійського хреста і потовщеними кінцями, за новгородськими матеріалами датується рубезем XIII – XI ст. [40, с. 51, 54, рис. 16: 15].

Аналогії серед знахідок XII – кінця XIII ст. має фрагмент бронзового браслета (рис. 5:2). У похованнях та поселенських шарах останньої чверті XI – другої половини XIII ст. відомі подібні до зафіксованого на селищі бронзового бубонця з потрійним рельєфним пояском (рис. 5: 3); фахівцями такі відносяться до т. зв. грушоподібних з лінійним прорізом [40, с. 156, 157, рис. 62: 6]. Новгородські аналогії виявленому на поселенні бронзовому персняю (рис. 5:4) датуються самим кінцем XII – серединою XV ст.; подібні відносяться до пластинчастих щитковосерединних з овальним щитком [40, с. 128, 135, рис. 49: 11]. Ще одна знахідка, що могла побутувати як за давньоруських часів, так і пізніше – свинцевий виріб зрізано-конічної форми з отвором у центрі (рис. 5: 5). Такі трактуються як пряслиця, важки, пломби, найчастіше – як гудзики і датуються як давньоруською добою, так і періодом до XIV ст., що зафіксовано на пам’ятках Північної Русі [40, с. 156 – 158].

До монгольсько-литовського періоду, у випадку вірної інтерпретації цих знахідок, могли також відноситись фрагмент бронзового казана із заклепкою в одному із отворів (рис. 4: 7) та вушко іншого з частиною рослинного орнаменту на поверхні (рис. 4:6).

Безсумнівно, не лише давньоруським часом датуються і певні побутові предмети, речі універсального використання тощо, які, до того ж, мають численні аналогії на синхронних пунктах. У їх числі – ножі, оселки, уламки жорен, цвяхи, пряслиця, фрагменти скляних браслетів, грузила для рибальських сіток, свинцеві пластини тощо. Зрештою, виявлені на селищі наральники, які відносяться до лопатоподібних черешкових від особливого різновиду рал з полозом також мають аналогії серед матеріалів Райковецького городища, яке існувало на час монголо-татарської навали.

Крім охарактеризованих керамічних та речових знахідок до монгольсько-литовського горизонту відносяться і деякі споруди, більша частина із яких була наземною. Їх характеристика – тема окремої публікації.

Наведені матеріали демонструють особливості досліджуваного соціально-економічного феномену не лише за доби Київської Русі, а й у монгольсько-литовський період. Саме завдяки збереженню, незважаючи на наслідки Батиевої навали, потенціалу подібних пунктів та подальшому їх поступу суспільство змогло не лише успішно протистояти ворогу у битві на Синіх Водах, а й підніматись на нові, вищі щаблі історичного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічна карта Київщини. Фастівський район / І. А. Готун, С. Д. Лисенко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкін. – К., 2002. – 246 с. – 26 рис.
2. Археология Украинской ССР в трех томах. – Т. 3 / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 576 с.
3. Археологія Української РСР у трьох томах. – Т. III / В.Й. Довженок, М.П. Кучера, А.Т. Сміленко та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – 504 с.
4. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в.: (По материалам археологических исследований) / С.А. Беляева. – К.: Наук. думка, 1982. – 119 с.: ил.
5. Беляева С.О. Поселення Дніпровського лівобережжя X–XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі) / С.О. Беляева, А.І. Кубишев. – К.: Наук. думка, 1995. – 109 с.
6. Біляєва С. Дослідження давньоруського поселення біля с. Томашівки / С. Біляєва // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. – Наук.-інф. бюлетень “Прес-музей”. – №10 – 11 за 1998 р. – Фастів, 2001. – С. 151 – 154.
7. Брайчевський М. Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали / М. Брайчевський // Вісник АН УРСР. – К., 1951 – №10 – С. 64 – 73.
8. Вергун О. Железные иглы с кольцами на территории Восточной Европы (постановка вопроса) / О. Вергун // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст.: М-ли міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20 – 23 липня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 27 – 32.
9. Виногородська Л.І. Охоронні роботи та розвідки у Трахтемирівському заповіднику і с. Германівка Київської області в 1996–97 рр. / Л.І. Виногородська // АБУ 1997 – 1998 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С. 10, 11.
10. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987 – 1988 рр. / В.М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 167 – 186.
11. Готун І. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) / І. Готун, О. Моця // КС. – 1993. – №5. – С.77 – 80.
12. Готун І. А. Житло та виробничий комплекс з давньоруських поселень на Фастівщині / І.А. Готун, А.В. Петраускас // Фастівський державний краєзнавчий музей. Бюлетень “Прес-музей”. – №2. – Фастів, 1994. – С. 19 – 21.
13. Готун І.А. Звіт про роботи Північної експедиції в 2004 р. / І.А. Готун, О.М. Казимір, М.В. Квітницький та ін. // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №2004/215. – 342 с.
14. Готун І.А. Розвідкові роботи навколо Ходосівки / І.А. Готун, О.М. Казимір, А.М. Сухонос // АДУ 2006 – 2007 рр. – К., 2009. – С. 82 – 83.
15. Готун І.А. Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу / І.А. Готун, О.М. Казимір // АДУ 2008. – К., 2009. – С. 37 – 39.
16. Готун І.А. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання / І.А. Готун, О.М. Казимір // АДІУ. – Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Ін-т археології НАН України, 2010. – С. 100 – 108.
17. Довженок В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия / В.О. Довженок // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 76 – 82.
18. Івакін Г.Ю. Дослідження південної частини Подолу 1984 – 1989 рр. / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 104 – 133.
19. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г.Ю. Івакін. – К., 1996. – 272 с.
20. Івакін Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие / Г.Ю. Ивакин // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 59 – 65.
21. Квітницький М.В. Пам'яткоохоронні дослідження в межах історичної частини м. Обухова / М.В. Квітницький, А.М. Квітницька, І.А. Готун // АДУ 2004 – 2005 рр.: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле. – 2006. – С. 184 – 192.

22. Квітницький М.В. Пам'яткоохоронні дослідження селища Лукавиця (Обухів малий) в м. Обухові Київської області в 2007 р. / М.В. Квітницький, А.М. Квітницька, І.А. Готун // АДУ 2006 – 2007 рр. – К., 2009. – С. 150 – 153.
23. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. – Вып. Е1-36. – М.: Наука, 1966. – 146 с.: ил.
24. Кирпичников А.Н. Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. / Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах. – М.: Наука, 1985. – С. 298 – 363.
25. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. – К.: Наук. думка, 1987. – 205 с.
26. Лапин В.А. Керамическая шкала домонгольского Суздаля / В.А. Лапин // Древнерусская керамика. – М.: ИА РАН, 1992. – С. 90 – 102.
27. Лысенко С.Д. Охранные исследования в Гатном на Киевщине / С.Д. Лысенко, Д.Л. Гаскевич, И.А. Готун и др. // АДУ 2004 – 2005 рр.: 36. наук. праць. – Вып. 8. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле. – 2006. – С. 253 – 257.
28. Лысенко С.Д. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2006 г. / С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко, Л.В. Литвинова, В.Б. Панковский // АДУ 2005 – 2007 рр.: 36. наук. праць. – Вып. 9. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С. 271 – 276.
29. Макаров Н.А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений / Н.А. Макаров // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 5 – 11.
30. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII – XIV вв. / А.Ф. Медведев // САИ. – Вып. Е1-36. – М.: Наука, 1966. – 182 с.: ил.
31. Моця О.П. До проблеми заселення середньодніпровського регіону в XIII – XVI ст. / О.П. Моця // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: М-ли церковно-іст. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 96 – 97.
32. . Новое в археологии Киева / П.П. Толочко, Я.Е. Боровский, Г.А. Вознесенская и др. – К.: Наук. думка, 1981. – 454 с.
33. Петрашенко В. О. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба. – К., 1993. – 56 с. – (Препринт).
34. Петрашенко В.О. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток) / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба. – К.; 1999. – 248 с. – 96 іл.
35. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.А. Петрашенко. – К., 2005. – 264 с. – 130 ил.
36. Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. – Вып. І: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р. / І.А. Готун, Д.Л. Гаскевич, О.М. Казимір та ін. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – 264 с., іл.
37. Позивай Т.Д. Проблема вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні / Т.Д. Позивай // АДУ. – Вып. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Ін-т археології НАН України, 2010. – С. 273 – 277.
38. Полубояринова М.Д. Древнерусская керамика Болгара / М.Д. Полубояринова // Древнерусская керамика. – М.: ИА РАН, 1992. – С. 131 – 141.
39. Постанова Президії НАН України від 10.02.2010 р. №36. – Режим доступу: www.nas.gov.ua/.../nas/.../100210_36.pdf.
40. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. (X – XIII вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.
41. Сергеева М.С. Косторизна справа у Стародавньому Києві / М.С. Сергеева. – К.: КНТ, 2011. – 256 с.
42. Ситий Ю.М. Поселення X – XVI ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення / Ю.М. Ситий // Старожитності Південної Русі: М-ли III іст.-арх. семінару “Чернігів і його округа в IX – XIII ст.”, Чернігів, 15 – 18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91 – 95.

43. Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси / П.П. Толочко // Проблемы археологии Южной Руси: М-лы ист.-арх. семинара “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.”, Чернигов, 26 – 28 сент. 1988 г. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 3 – 6.
44. Хорошев А.С. Замки, ключи и замочные принадлежности // Древняя Русь. Быт и культура / Д.А. Беленькая, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др. / Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах. – М.: Наука, 1997. – С. 14 – 17.
45. Чернецов А.В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа / А.В. Чернецов // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 12 – 17.
46. Чернов С.З. Новые материалы по хронологии московской керамики второй половины XIII – XV вв. из раскопок в районе древнего Радонежа / С.З. Чернов // Древнерусская керамика. – М.: ИА РАН, 1992. – С. 142 – 169.
47. Шекун А.В. Селища IX – XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днестра / А.В. Шекун, Е.М. Веремейчик // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 93 – 110.
48. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра 12–17 ст. / О.В. Шекун // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: М-ли церковно-іст. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 114 – 115.
49. Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам’яток України / Р.О. Юра // СВУ. – К., – 1971. – Вип. 1. – С. 31 – 40.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Готун Ігор Анатолійович – керівник Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: археологія та історія давньоруського часу, експериментальна археологія.

Гунь Мар’яна Олександрівна – лаборант Північної експедиції Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська археологія.

Сухонос Андрій Михайлович – лаборант 1 кат. Північної експедиції Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська археологія.

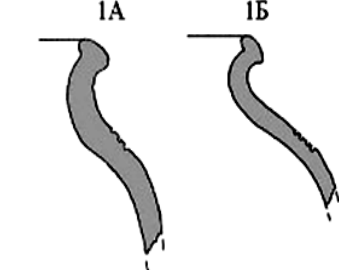
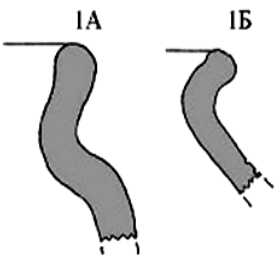

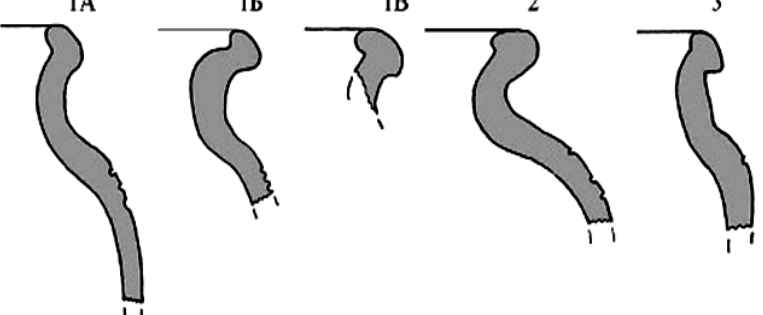

Група 1 (XII-XIV ст.)	
Група 2 (XII-XV ст.)	
Група 3 (XIII ст.)	
Група 4 (XIII-XIV ст.)	
Група 5 (XIV-XV ст.)	

Рис. 1 Групи кераміки з горизонту монгольсько-литовської доби поселення Ходосівка-Рославське.

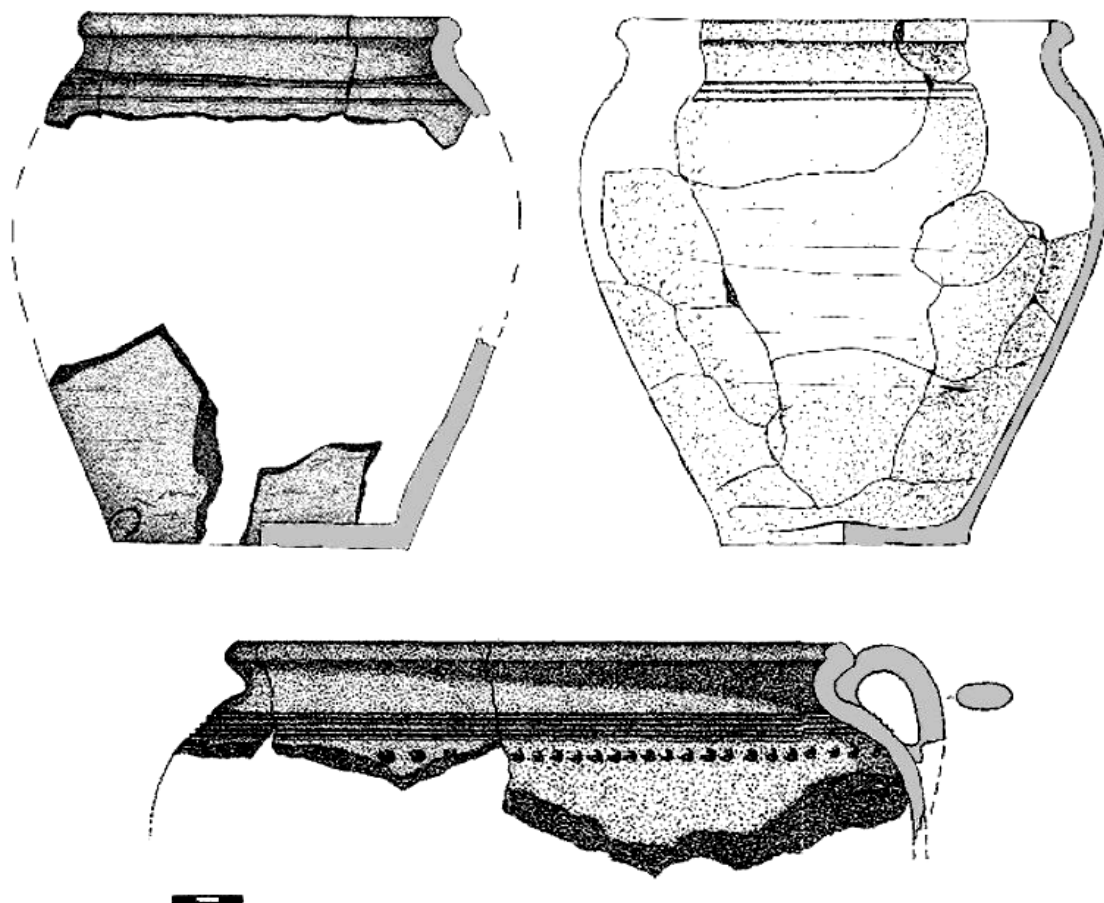

Рис. 2 Фрагментовані горщики з досліджуваної пам'ятки.

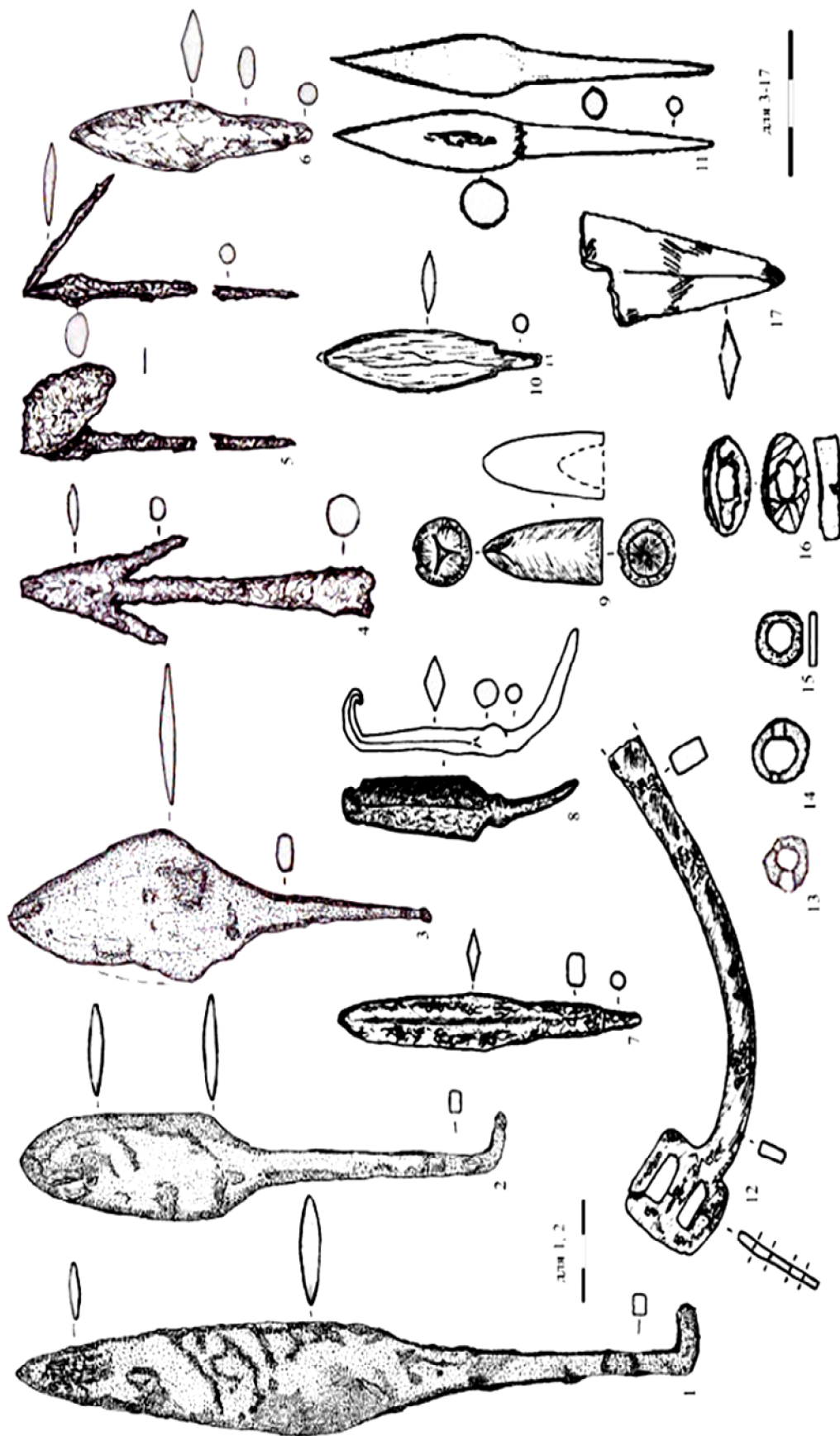

Рис. 3 Наконечники сулиць (1, 2) і стріл (3-11), уламки шпори (12) і клинка (17), кольчужні кілляця (13-15) і кістяна гарда ножа (16) з поселення.

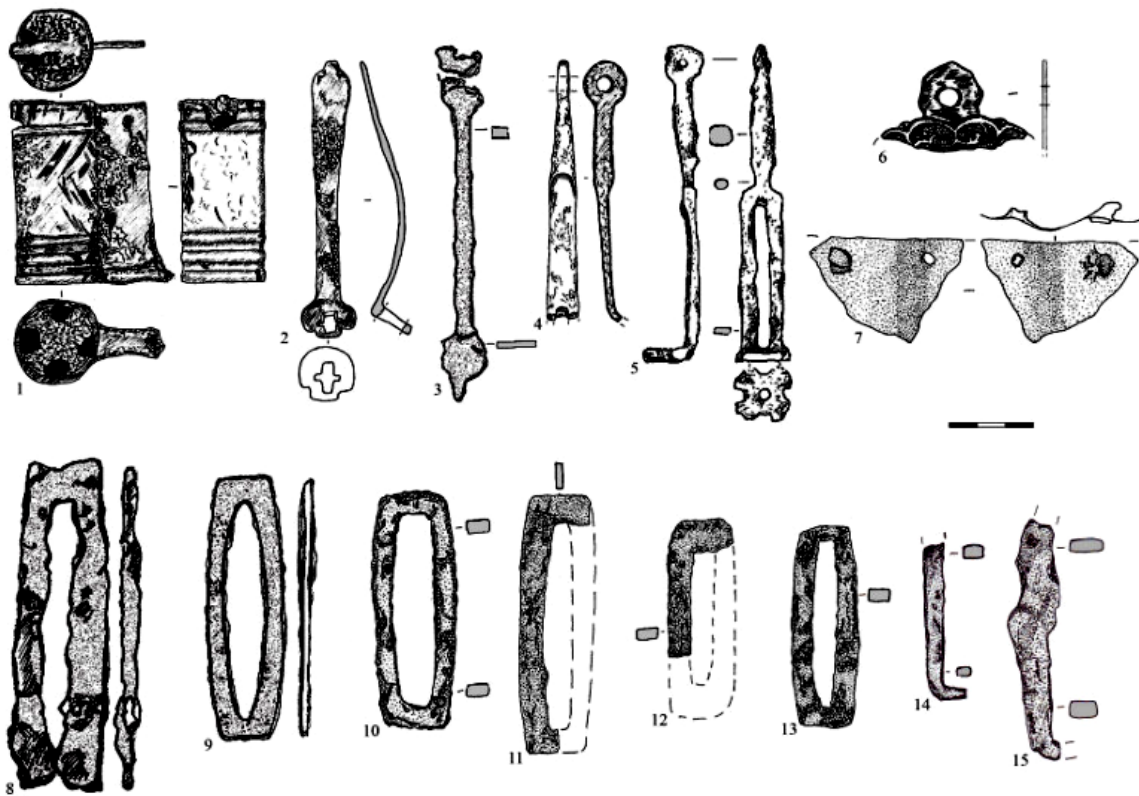

Рис. 4 Корпус замка (1), ключі (2–5), кресала (8–15) та фрагменти казанів (?) (6, 7) із селища

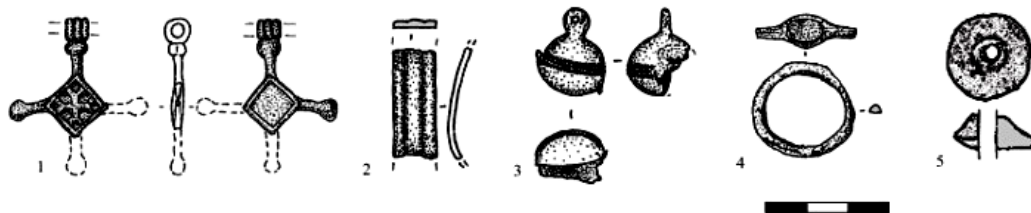

Рис. 5 Фрагментовані хрестик (1), браслет (2) і бубонець (3) та перстень (4) і “гудзик” (5) з пам’ятки.